

rici ve tahkiki hadîsi "lâ i'tikâfe illâ fi'l-mesâ-cidi's-şelâse", Cidde 1409; Muhammed b. Sâlih el-Useymin, *Ah-kâmü's-şüyâm ve fetâva'l-i'tikâf*, Riyad 1413/1992; Tânk es-Süveydân, *eş-Şaum: el-l'tikâf, zekâtü'l-fitr, şalâtü'l-ideyn*, Cidde 1414/1994; Th. W. Juynboll, "İtikâf", *IA*, V/2, s. 1233; G. H. Bousquet, "İtikâf", *EP* (İng.), IV, 280; "İtikâf", *Mu.FI*, XVI, 106-151; "İtikâf", *Mu.F*, V, 206-228.

MEHMET ŞENER

İTİLÂF

(الإتلاف)

Bedî' ilminde

lafız, mânâ ve vezin arasında
uygunluk bulunması sanatı.

Sözlükte "uyuşma, kaynaşma, uyum ve uygunluk" anlamına gelen itilâf (i'tilâf) belâgat ilminin bedî' bahsinde yer alan bir terimdir. Buna tenâsüb, münâsebet, tevîk, telefik, mürâât-ı nazîr ve muvâfakat adları da verilmiştir (Teftâzânî, *el-Muavvel*, s. 380). Sözün etkisini arttırmak için lafızla mânâ (şiirde buna vezin de dahildir) arasında uyum bulunmasını ve özellikle hitabete dayalı ifadelerde (inşad, nutuk vb.) sesle âhengin anlamı tamamlayacak biçimde düzenlenmesini esas alan itilâf belâgatın şartlarından sayılmış ve bir ifadede itilâfın varlığından ziyade yokluğu dikkat çekmiştir. Bısr b. Mu'temir, belâgat ve hitâbet sanatına dair *eş-Şahîfe*'sinde, "Şerif mânaya şerîf lafız seç" diyerek (Câhiz, *Kitâbü'l-Beyân ve't-tebyîn*, I, 136) lafızla mânâ arasında uyum bulunması gerektiğine işaret etmiş, daha sonra Câhiz her ortama has bir lafız olabileceğini söylemiştir (*el-Hayevân*, III, 39). Merzûkî ise lafızların anlamlara uygunluğunu güzel şiirin temel şartlarından saymıştır. *Naḫdû's-ş-şîr* adlı eserini itilâf kavramı üzerine temellendiren Kudâme b. Ca'fer lafzın mânaya ve vezne, mânanın vezin ve kafiye uyumu olmak üzere itilâfın dört türünü ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Daha sonra bedî' ilminde itilâf konusu altı tür halinde ele alınmış, bedîyyât sahipleri bu türlerden her birini ayrı bir edebî sanat şeklinde değerlendirmiştir. Buna bağlı olarak Türkçe belâgat kitaplarında itilâf farklı isimlerle (mürâât-ı nazîr, muvâfakat vb.) yer aldığı gibi benzer bazı sanatlar da (tenâsüp vb.) itilâfla karıştırılarak anlatılmıştır. Divan edebiyatının kuralcı yapısı, şiir dilinin ayrıntılı işlenmişliği, kalıplaşmış mazmunlar ve mecazlar dünyası pek çok şair için itilâfı bir sanattan öte bir üslûp özelliği haline getirmiş ve ustalıklı şiirin vazgeçilmez şartları arasına sokmuştur.

Belâgat esaslarına göre itilâfın tasnifi şu şekilde yapılmaktadır:

Lafzın Mânaya Uyum. Kelime ve terkiplerin anlam ve konuya uygun biçimde seçilmesidir. Sözün anlamını bilmeyen kimse bile onu oluşturan kelimelerin söylenişinden anlamını sezebilir. Meselâ bir savaş tasvir ediliyorsa söyleniş sert ve çetin kelimelerin (celâdet, gazanfer, savlet, rahşan, tekbir vb.), bir hüznün, aşk veya matem anlatılıyorsa söyleniş yumuşak, sessiz ve sâkin kelimelerin (tebessüm, gül, naz, elem, âh, merhamet vb.) seçilmesi bu tür uyumun gereğidir. Kur'an-ı Kerim'de bununla ilgili pek çok örnek bulunmaktadır. "وَأَلْقَوْهُ فِي غِيَابَاتِ الْجُبِّ" (Onu kuyunun derinliklerine bırakın [Yûsuf 12/10]) âyetinde, Hz. Yûsuf'un atıldığı kuyunun derinliğini ve karanlığını "gayâbe" kelimesinin telaffuzundan, böyle bir kuyunun içine düşen bir şeyin çıkardığı ses "cûbb" kelimesinin söylenişinden âdeta duyulur ve görülür gibi anlaşılmaktadır. "مَذْيَبِينَ" (Münafıklar müminlerle kâfirler arasında bocalayıp dururlar [Nisâ 4/143]) âyetinde de "mûzebebe" kelimesinin söylenişinde münafıkların kararsız ruh halleri, ordan oraya koşuşturmaları ve hatta ayak sesleri duyulur gibidir. Kur'an-ı Kerim'in bu yüksek belâgatı şairlerce de örnek alınmış ve şiirde lafızla mânâ itilâfına özen gösterilmiştir. Nefî'nin, "Evc-i havâda sıy't-ı çekâçâk-ı tîğden / Âvâz-ı ra'd u sâika reh-gümkünân olur" beytinde kılıç şakırtılarının çıkardığı seslerden dolayı gök gürültüsü ve yıldırımların bile yollarını şaşırtdıklarını anlatmak üzere "evc, sıy't, çekâçâk, tîğ, âvâz, ra'd, sâika, reh-gümkünân" gibi konuya uygun kelimeleri seçmesi; Fuzûlî'nin bir aşk neşidesi sayılabilecek ünlü mütekerrir murabbaındaki, "Gözüm cânım efendim sevdiğim devletü sultanım" nakarat mısraı da aynı derecede rakık ve aşk anlatımına uygun bir itilâf örneğidir.

Lafzın Lafza Uyum. İlk defa İbnü'n-Nâzım tarafından ortaya konan bu itilâf türü, "lafızları veya anlamları arasında kategorik ilgi bulunan kelimeleri bir beyitte veya sözde toplamak" şeklinde tanımlanmıştır. Buna tenâsüp veya mürâât-ı nazîr adları da verilir. Buhtûrî'nin, za'yıf develeri tasvir ettiği "كَالْقَسِيِّ الْمُعْطَفَاتِ بِلِ الْأَسْهَمِ مَبْرِيَةً بِلِ الْأَوْتَارِ" (Bükülmüş yaylar, belki sivriltilmiş oklar, belki de kirşler gibidirler) mısraında silâh kategorisine giren birbiriyle ilgili üç öğeyi (yay-ok-kirş) birleştirmesi, Şeyh Galib'in, "Yâkût gibi şarâb-ı engûr / Elmâs gibi piyâle-i nûr" mısralarında şarabın rengi dolayısıyla "yâkût"

ve "elmâs" kelimelerini anması buna örnek teşkil eder. Sözün başı ile sonunda birbirine anlamca uygun düşen lafızların bulunması da bu tür bir itilâftır. Buna "teşâbühü'l-etraf" da denir. لا تتركه الأَبصار وهو يدرك الأَبصار وهو اللطيف الخبير (Gözler O'nu göremez. O bütün gözleri görür. O latiftir, haberdardır [el-En'âm 6/103]) âyetinde baştaki, "Gözler O'nu görmez" ifadesine uygun olarak sonda "latîf" (ince, şeffaf, zarîf), "O bütün gözleri görür" kısmına uygun olarak da "habîr" (haberdar, bilen) kelimeleri getirilmiştir. Birbirinin dengi olan ifadeleri bir beyitte veya sözde toplamak da bu tür bir itilâftır. "وَلَا تَرْكُنَا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ" (Zalimlere meyletmeyin, yoksa size ateş dokunur [Hûd 11/113]) âyetinde zulme karşılık ateşin, zulme meyletmeye karşılık ateşin dokunusunun zikredilmesinde latîf bir uyum ve denge bulunmaktadır. Birkaç anlamı olan kelimenin bir anlamına uygun düşecek bir kelime getirilmesi de bu tür uyuma dahil "edilmiştir; buna "ihâm-ı tenâsüb" denir. "الشمس والقمر بحسبان، والنجم والشجر يسجدان" (Güneşi ve ayı bir hesaba göredir, bitki ve ağacı ilâhî emre âmâdedir [er-Rahmân 55/5-6]) âyetinde "necm" sözcüğü "yıldız; ot, bitki" anlamlarına gelir. İkinci anlamının (bitki) ardından "şecer" (ağaç) kelimesi gelerek ihâm-ı tenâsübe, ilk anlamı (yıldız) ile de öncesine (güneş, ay) uygun düşerek mürâât-ı nazîre örnek olmuştur. Garîb ve nâdir olan ya da bilinen lafızları bir sözde toplamak da bu tür uyumdan sayılmıştır. "تَاللَّهِ تَفْتَوُا تَذْكُرُ يَوْسُفَ" (Vallahi, her an anmadasın Yûsuf'u, neredeyse öleceksin [Yûsuf 12/85]) âyetinde garîb sözcükler bir araya getirilmiştir. Yeminde "vallahi, billâhi"ye göre daha az kullanılan "tallahi", nâkıs fiillerden en az kullanılan "tefteû", helâk ve ölüm ifadelerinden en garîbi olan "harazan" kelimeleri bir araya toplanmıştır (lafzın lafza uyumuyla ilgili olarak ayrıca bk. İHÂM; TENÂSÜP).

Mânanın Mânaya Uyum. Birbirine uygun düşen iki mânanın birleştirilmesi, en uygun kelimelerin en uygun tertipte söylenmesidir. Mütenebbî'nin şu beyti buna bir örnek teşkil eder: "فَالْعَرَبُ مِنْهُ مَعَ الْكَدَرِ طَائِرَةٌ / وَالرُّومُ طَائِرَةٌ مِنْهُ مَعَ الْحَجَلِ" (Arap onun korkusundan bağırtıtlakla birlikte, Rum da ondan keklikle birlikte uçarcasına kaçır). Burada şairin sözünü ettiği övülen kişiden korkulup kaçılması olayı Arap ile bağırtıllağa, Rum ile de kekliğe "uçma" isnadını doğurmuştur. Uçmak, bağırtıtlak ve kekliğe uygun düştüğü halde ilk bakışta Arap ve Rum'a uymamıştır. Bununla bir-

